

6. Релігійна освіта в другій половині XIX – першій половині XX ст.

УДК 37.01452:281.9 (470) (477.5)«311»

Ірина Петренко

Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

На основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізовано процес створення і впровадження шкільних програм для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Прийняття програм для церковнопарафіяльних шкіл було потрібним і важливим кроком, адже вони були надійними керівництвами в дидактичному і методичному відношенні для законовчителів і вчителів. Крім того, підкреслювався характер церковної школи, її відмінність від шкіл інших типів: єдність навчального і виховного процесу, де викладання всіх предметів було пронизано однією ідеєю – моральне вдосконалення людини відповідно до вчення Православної Церкви, тобто релігійності і церковності, любові до престолу і Російської імперії. Проаналізовані програми церковнопарафіяльних шкіл свідчать, що їх еволюція відбувалася в напрямку посилення світського компоненту.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, шкільні програми, духовенство, вчителі, учні, навчально-виховний процес

Iryna Petrenko

School programs for parish schools of Russian Empire at the second half of 19th – beginning of 20th centuries

On the basis of a comprehensive analysis of sources and research, the process of creating and implementing school programs for parish schools of Russian Empire at the second half of 19th – beginning of 20th centuries is analyzed. Acceptance of programs for parish schools was necessary and important step, because they were reliable guidance for scribes and teachers in didactic and methodical respect. Also the character of church schools, its difference from the schools of other types were emphasized: the unity of the educational and training process, where the teaching of all subjects was permeated with one idea – the moral improvement of man according to the teachings of the Orthodox Church, such as devoutness and churchism, love for the throne and Russian Empire. Analyzed parish school programs show that their evolution took place towards strengthening secular component.

Keywords: parish schools, school programs, clergy, teachers, students, educational process

Нині відкидається думка про культурну малозначність православної освітньої традиції в історії українського народу, утверджується думка про необхідність вивчення досвіду участі православного духовенства в освітній справі, підтримання спадкоємності розвитку української освіти для збереження миру і злагоді в суспільстві. При українських храмах зростає популярність недільних шкіл, у яких поряд із Законом Божим, основами християнської етики, основами християнської філософії та іншими релігійними дисциплінами, викладаються і деякі світські предмети. На жаль, при визначенні предметів, які викладаються у таких школах, слабо враховується досвід минулого. У цьому аспекті заслуговують на увагу традиції функціонування в Україні церковнопарафіяльних шкіл (далі – ЦПШ) у минулому.

Історія релігійної освіти в Україні до 1917 р. – це перш за все освітня діяльність Православної Церкви. Зумовлено це тим, що православ'я було державною релігією, а закони про віротерпимість почали запроваджуватися самодержавством поступово з 1904 року. Крім того, православні становили переважну більшість населення України. В освітній діяльності православного парафіяльного духовенства найважливіше і безумовно центральне місце посідала початкова народна освіта. На практиці впроваджувалася вона, передовсім, через церковнопарафіяльні школи – основний осередок просвітництва церкви серед широких верств населення, школи грамоти та недільні.

Функціонування церковнопарафіяльних шкіл вже має належне висвітлення [1]. У пропонованій статті зроблено спробу зосередити увагу на такому аспекті загальної проблеми, як висвітлення процесу створення і впровадження шкільних програм для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

У працях деяких сучасних вітчизняних дослідників дана проблема вже порушувалася. Зокрема, навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах висвітлювала на сторінках своїх праць історик О. О. Драч [2]. Вчена Г. В. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст. [3]. Монографічне дослідження присвятив церковнопарафіяльним школам України історик В. С. Перерва [4]. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, програми,

6. Релігійна освіта в другій половині XIX – першій половині XX ст.

учнівський контингент, матеріальне забезпечення, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких би було спеціально висвітлено створення і впровадження шкільних програм для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати процес створення і впровадження шкільних програм для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні і двокласні.

Навчально-виховний процес у системі ЦПШ проводився на основі спеціально розроблених програм. Його представники радянської та сучасної історіографії звинувачували у вузькоконфесійності. Щоб переконатися у протилежному, достатньо звернути увагу на те, що у програми шкіл було введено загальноосвітні предмети. Крім того, поступово відбувалася еволюція програм ЦПШ у напрямку посилення в них світського компоненту.

В 60-ті роки XIX ст., коли церковна школа набула масового поширення, навчання вже не зводилося до тільки релігійних предметів. Державна влада, санкціонуючи поширення парафіяльної освіти, запрошувала священників до створення в кожній парафії школи, де учні повинні були одержати елементарні знання, навчитися писати, рахувати, вивчити правила віри і молитви тощо.

Коли ж справа дійшла до складення програми, то виявилось, що в ній Закон Божий не став домінуючим предметом. У 1864 р. зразкова програма ЦПШ була оприлюднена в «Киевских епархиальных ведомостях». Згідно з програмою, пропонувалося проводити навчання шість днів на тиждень, по три уроки щодня. Два перші уроки тривали з 8 до 12 години з півгодинною перервою. Останній урок відбувався з 14 до 17 години після обіду [5, с. 12].

Введення у 1884 р. «Правил о церковно-приходских школах» створило для їх розвитку більш сприятливі умови. Вони були однокласними з дворічним терміном навчання та двокласні з чотирирічним. Церковне відомство отримало вагомий повноваження у системі початкової народної освіти. В §1 «Правил» наголошувалося, що метою їх було утвердження в народі православного вчення, християнської моральності і повідомлення початкових корисних знань [6]. Визначено було і перелік навчальних предметів цих шкіл: Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, пояснень до богослужіння, короткого катехізису), церковний спів, читання церковного і громадянського друку, письмо, рахування. Окрім цих предметів, у двокласних школах вивчали ще й історію церкви та Російської імперії. У примітці до §5 «Правил о церковно-приходських школах» було вказано, що обсяг викладання цих предметів і розподіл їх по певних класах встановлювався особливими програмами після затвердження їх Синодом.

Згідно з програмою 1884 р. навчальний курс у ЦПШ значно посилювався світським компонентом. Зокрема, у однокласних ЦПШ вчителі могли викладати 31 урок на тиждень. З них 7 – Закон Божий, 4 – церковнослов'янське читання, 4 – церковний спів. Тобто релігійний компонент займав майже половину часу. Решту навчального часу було присвячено світським дисциплінам: 7 годин відводилося на російську мову, 6 – арифметику, 3 – письмо. Тобто Закон Божий вивчався нарівні з російською мовою і на 1 урок менше від арифметики.

Значно посиленням був світський компонент у навчальній програмі двокласних ЦПШ. Обов'язковим для вивчення там визначалася історія Росії. Так, на четвертому році навчання у двокласній ЦПШ учні мали 29 уроків на тиждень. З них тільки 13 уроків займало вивчення релігійних предметів (7 уроків Закону Божого, 2 – церковного співу, 4 – церковнослов'янської мови), а ще 16 уроків вивчалися світські дисципліни (7 годин – російська мова, 2 – письмо, 3 – історія Росії). Виконання програми 1884 р. жорстко контролювалося органами влади.

2 червня 1886 р. постановою Святійшого Синоду за № 1412 та указом імператора було прийнято «Програму учебных предметов для церковно-приходских школ» [7, с. 368], які визначали обсяг, порядок і послідовність вивчення предметів у однокласних і двокласних школах. У ній було детально викладено зміст викладання предметів

6. Релігійна освіта в другій половині XIX – першій половині XX ст.

у ЦПШ, складено списки священних книг, підручників та навчальних посібників для учнів та керівництва для вчителів, які варто було використувати.

У вступі «Программы учебных предметов для церковно-приходских школ» визначалося значення шкіл даного типу, наголошувалося на їх органічній єдності з РПЦ і пастирсько-просвітницькими обов'язками священнослужителів. Акцентувалося увага на тому, що навчанню в школах мало передувати виховання дітей в сім'ях в душі православ'я і дотримання християнських заповідей і обрядів. Після домашнього виховання дітей, починаючи з семирічного віку, батьки направляли в ЦПШ. Досягнувши 12–16 років, діти повинні були завершити курс навчання. Для тих, хто не засвоїв курсу навчання за 2–4 роки, передбачалися додаткові заняття з певних предметів, щоденні уроки для дорослих, недільні заняття.

Заняття в школах повинні починатися о 8–9 ранку, тривалість уроку – 45 хвилин, між уроками передбачалися перерви по 5–10 хвилин, останній урок можна було перенести на післяобідню годину. Обов'язковим атрибутом шкільного приміщення був Святий Куток (4–5 ікон і лампадка, яка горіла). Всі учні зобов'язані були носити натільні хрестики.

Згідно з «Положением о церковных школах ведомства православного исповедания» 1902 р., тривалість навчання у однокласних ЦПШ було збільшено до трьох років, а у двокласних – до п'яти. Причому було дещо розширено шкільну програму, її доповнено у однокласних ЦПШ російською мовою і рукоділлям (для дівчаток), а у двокласних – історією, скороченим курсом географії, кресленням і, у міру можливості, малюванням. Спостерігач ЦПШ Харківської єпархії В. Давиденко зазначав: «Три года одноклассной церковно-приходской школы – это для большинства учеников время начала и конца обучения, из нее они прямо уже пойдут в жизнь» [8, с. 3].

Згідно з навчальним планом 1902 р. вивчення учнями Закону Божого включало вивчення молитов, священної історії, короткого катехізису тощо. Особлива увага зверталася на вивчення церковних співів, читання книг церковного і громадянського друку і письма, а також початкових відомостей із арифметики [9, с. 254]. Церковнослов'янська мова розглядалася як предмет, що примикав до Закону Божого, і «как ближайшее пособие для него» [9, с. 317].

Таким чином, положення про церковні школи 1902 р. завершувало процес, який розпочався у 1884р., облаштування церковної школи, що відкривало перспективу для подальшого вдосконалення церковних шкіл. Праця з перегляду попередніх і складання нових програм була завершена училищною радою при Святійшому Синоді у травні 1903 р. Положенням Синоду від 27 травня 1903 р. за № 2318 програми всіх типів шкіл було затверджено. У 1903 р. програми церковнопарафіяльних шкіл були зрівняні з програмами міністерства народної освіти. Було зменшено кількість уроків Закону Божого у однокласних ЦПШ з 7 до 6 уроків на тиждень, а в двокласних – до 5 уроків на тиждень, натомість було введено нові світські дисципліни. Зокрема, у двокласних церковнопарафіяльних школах учнів знайомили з елементарними даними з природознавства, фізики, хімії, ботаніки, зоології, астрономічної географії, школярі вивчали лінійне креслення, малювання, читали статті про головних діячів історії. На п'ятому році навчання двокласної ЦПШ з 28 щотижневих уроків релігійні дисципліни вивчали тільки на 11, тобто їм була присвячена лише третина навчального часу [10, с. 322]. Крім того, у програмі містилися вказівки щодо виконання ранкових і вечірніх молитов.

Зважаючи на те, що тривалість навчання у однокласних ЦПШ було збільшено від двох до трьох років, можемо дійти до висновку, що кількість уроків по кожному навчальному предмету збільшилася, і лише по одному (церковні співи) зменшилася на 2 уроки. Третій рік навчання давав можливість полегшити працю вчителя і зменшити для дітей кількість щоденних занять у школі. У дворічній однокласній ЦПШ проводилося 31 і 30 уроків, тобто 5 занять щоденно і 6 занять один раз на тиждень. Згідно з трирічним навчанням у ЦПШ проводилося 24 уроки на тиждень в молодшій групі і по 26 уроків – в середній і старшій групі. Зважаючи на те, що обсяг і зміст програм залишився майже однаковим, то із упродовженням третього року навчання була можливість зменшити інтенсифікацію навчального навантаження вчителям і учням, що давало можливість повільніше, ґрунтовніше засвоїти навчальні предмети курсу.

Шкільний розклад тижневих занять складався на основі програм, затверджених Синодом. Завідувач школи священик, складаючи розклад, намагався враховувати вікові особливості учнів, не перевтомлювати їх.

6. Релігійна освіта в другій половині XIX – першій половині XX ст.

Заняття тривали протягом шести днів на тиждень, уроки починалися приблизно о 8.30, а закінчувалися близько 15.00 години. Але у кожній школі в розкладі уроків враховували особливості місцевості та віддаленість навчального закладу від сіл і хуторів, де проживали учні.

На основі даної таблиці можемо дійти до висновку, що при шестиденному робочому тижні на вивчення головного предмету ЦПШ – Закону Божого відводилася найбільша кількість часу (у молодшому відділенні 7 уроків на тиждень, старшому – 5), уроки російської мови та співів були щодня. Саме цим предметам надавалося першорядне значення у ЦПШ. В принципі, це відповідало програмі 1903 року.

Цікавим видається порівняння програм земсько-міністерських шкіл і церковнопарафіяльних. В «Положеннях о начальных школах» 1864 і 1874 років не згадувалося про програми. Програми для ЦПШ було прийнято з 1886 року. Лише 1897 р. МНО було затверджено «Примерные программы предметов, преподаваемых в начальных народных училищах ведомства министерства народного просвещения», тобто, як це не парадоксально, земсько-міністерська школа протягом 25 років свого існування не мала єдиних навчальних програм, затверджених урядом.

Не варто забувати й про те, що релігійні дисципліни вивчалися у всіх навчальних закладах дореволюційного часу і ЦПШ у цьому особливо не поступалися. Так, на початку XX ст. в однокласних ЦПШ та школах МНО Закон Божий вивчався на 6 уроках на тиждень, церковнослов'янська мова в школах обох відомств вивчалася по 3 уроки на тиждень (у старших класах ЦПШ – 4 уроки) [11, с. 156]. Єдиною значною різницею було те, що в школах МНО не викладався церковний спів.

Тобто тогочасні програми церковних і державних шкіл суттєво не відрізнялися й обидві мали у навчально-виховному процесі світський і релігійний компоненти. Загалом, релігійні предмети займали у однокласних церковнопарафіяльних школах 46 % навчального часу, а у двокласних – 62,5 %, тобто майже 2/3 навчальної програми. ЦПШ у цьому плані майже нічим не відрізнялися від шкіл держав Європи, у яких Закон Божий теж вивчався у початковій школі. У німецьких і англійських школах було таке ж відсоткове співвідношення кількості часу, що відводився на релігійні та світські предмети. Так, в Англії у школах Манчестера на початку XX ст. релігійні предмети посідали 20,5 %, а світські – 79,5%. Там у школах викладалися читання, письмо, граматика, література,

арифметика, географія, природознавство, гімнастика, малювання, спів, робота по дереву, французька мова, рукоділля і навіть плавання [11, с. 197]. У Пруссії викладання релігійних дисциплін займало 18,2 %, а світських – 81,8%. У складі світських предметів діти вивчали німецьку мову, арифметику, геометрію, географію, історію, природознавство, спів, гімнастику, рукоділля [11, с. 198].

Як бачимо, ЦПШ в українських губерніях, зокрема і в Полтавській, також наближалися до європейських стандартів. У жодній школі єпархії не викладалося плавання, проте тут вивчали дисципліни, яких ще не було в європейських країнах. Зокрема йдеться про уроки з сільського господарства (зокрема, бджільництво, шовківництво, городництво та ін.), викладання теслярського, слюсарного, токарного, шведського, кравецького ремесел.

З погляду релігійно-виховного навчання у ЦПШ передбачалося засвоєння учнями християнської релігії і моральності у трьох напрямках:

- історичному (вивчення священної історії Старого і Нового Заповіту, церковної історії);
- догматично-пізнавальному (учення про віру, надію і любов християнську (катехізис);
- практичному (вивчення молитов, молитовних дій, богослужіння і участь у ньому, церковні співи, церковнослов'янська мова, як мова Церкви і богослужіння) [11, с. 208].

Незважаючи на позицію офіційної влади щодо навчання і виховання дітей в ЦПШ у дусі православної церковності, у Полтавській єпархії непоодинокими були заклики щодо збільшення світського компоненту в них. Так, на початку ХХ ст. вчитель ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту Гаврило Іванович (прізвище невідоме) часто вступав у спір із місцевим священиком, вимагаючи більше навчати дітей світським наукам [12, с. 34].

Отже, проаналізовані програми ЦПШ свідчать, що їх еволюція відбувалася в напрямку посилення світського компоненту. Це було характерно для багатьох європейських країн, ця тенденція не оминула і українські ЦПШ.

Загалом прийняття програм для ЦПШ було потрібним і важливим кроком, адже вони були надійним керівництвом в дидактичному і методичному відношенні для законвчителів і вчителів. Крім того, підкрес-

6. Релігійна освіта в другій половині XIX – першій половині XX ст.

лювався характер церковної школи, її відмінність від шкіл інших типів: єдність навчального і виховного процесу, де викладання всіх предметів було пронизано однією ідеєю – моральне вдосконалення людини відповідно до вчення Православної Церкви, тобто релігійності і церковності, любові до престолу і Російської імперії.

1. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.) / І. М. Петренко. — Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. — 161 с.
2. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Олександрівна Драч. — Х., 2001. — 280 с.
3. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ганна Володимирівна Степаненко. — К., 2002. — 225 с.
4. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ / В. С. Перерва. — Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. — Т. 1 : Загальна частина. — 576 с. + 32 с. іл.
5. Спасский П. Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты / П. Н. Спасский. — СПб., 1898. — 213 с.
6. Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Святейшим Синодом. — СПб., 1886. — 71 с.
7. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. — СПб., 1904. — 1095 с.
8. Давыденко В. Церковно-приходская школа / В. Давыденко. — Х., 1903. — 478 с.
9. Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века) : учеб. пособ. / Д. И. Латышина. — М. : Изд. Дом «Форум», 1998. — С. 584 с.
10. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1909–1910 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1911. — № 6. — С.322-345.
11. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). — СПб., 1909. — 686 с.
12. Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області / Ю. М. Гужва. — Полтава : Дивосвіт, 2004. — 46 с.